

Piotr Magier

ORCID: 0000-0002-9977-5214

Kategoria modelu w naukach humanistycznych

The model category in humanities

Przedmiotem artykułu jest kategoria modelu. Analizowana jest ona w aspekcie genetycznym i funkcjonalnym, pod kątem jej stosowania w wybranych naukach humanistycznych. W tekście nie rozwiązuję problemów przedmiotowych: praktycznych lub teoretycznych, lecz przeprowadzam analizy metodologiczne dotyczące terminu modelu, jego pojęć oraz jego desygnatów.

Cel prezentowanego artykułu określam jako opisowy, wyjaśniający i analityczny. Staram się przede wszystkim odpowiedzieć na pytania: jak na terenie humanistyki definiuje się termin „model”?; dlaczego w badaniach humanistycznych wykorzystuje się modele? oraz: jakie konsekwencje powoduje zastosowanie modelu w badaniach humanistycznych, zwłaszcza w naukach stosowanych, takich jak pedagogika czy teologia pastoralna? Wyraźnie zaznaczyć chcę, że prezentowany tekst ma charakter przyczynkowski: nie aspiruję do systemowego rozwiązania problemu użycia modelu w humanistyce oraz nie tworzę specyficznej dla nauk humanistycznych koncepcji modelu. Pozostaję na poziomie elementarnych (niekiedy zapewne oczywistych, innym razem kontrowersyjnych) pytań i uwag metodologicznych. Przekonany jednak jestem, że uwagi te mają znaczenie dla teorii i praktyki tychże nauk.

Ponieważ artykuł adresowany jest w pierwszej kolejności do teologów (pastoralistów), którym nie jestem, istotne dla rozumienia specyfiki niniejszego tekstu wydaje się wyjaśnienie, że prezentowane w tekście uwagi formułuję z pozycji pedagoga ogólnego: metodologa pedagogiki lub metateoretyka pedagogiki. Prowadząc analizy metodologiczne, odnoszę je do zagadnień pastoralnych

na zasadzie analogii, tj. w odniesieniu do specyfiki metodologicznej pedagogiki - dyscypliny dla mnie macierzystej. W szczególności prezentowane treści nie dotyczą wiedzy Objawionej, co do której nie posiadam dostatecznych kompetencji naukowych. Sformułowane uwagi aplikuję jedynie (aż) do tej części teologii pastoralnej, która ma charakter empiryczny, indukcyjny¹.

Wnioski zawarte w niniejszym artykule są wynikiem badań analitycznych. Znaczy to, że „materiałem” poddanym badaniom są teksty naukowe z zakresu nauk humanistycznych (głównie pedagogiki) oraz z zakresu teologii pastoralnej. Przyjęta procedura badawcza polega na interpretacji pojęć oraz tez obecnych w tekstach źródłowych. W jej trakcie, opierając się na dorobku metodologicznym lubelskiej szkoły filozofii klasycznej oraz na dorobku filozofii analitycznej, termin odróżniam od pojęcia oraz od desygnatu. Przyjmuję, że termin jest znakiem (symbolem) graficznym lub akustycznym, pojęcie jest to znaczenie przypisane temu znakowi (treść terminu), natomiast desygnat to rzecz, do której odnosi się termin przy pewnym przypisanym mu pojęciu. Rozróżnienie to jest o tyle istotne, że język (języki) nauk humanistycznych zawiera(ją) terminy wieloznaczne, nieprecyzyjne i nieostre zakresowo. Uświadamia ono, że posługiwanie się jednym terminem (znakiem, nazwą) nie gwarantuje precyzji jego rozumienia (pojmwania, definiowania), a w konsekwencji ostrego odnośzenia go do desygnatu. Termin o niejasnym znaczeniu jest niekryterialny, co znaczy, że istnieją przedmioty, co do których nie mamy pewności, czy należą do zbioru desygnatów oznaczanych przez ten termin².

Wprowadzając w prezentowany tekst, wyjaśniam także, iż termin „kategoria” rozumiem jako główne (podstawowe, ważne) dla danej dziedziny nazwy (terminy) z przynależnymi im pojęciami³. Natomiast nazwy „nauki humanistyczne” lub „humanistyka” stosuję dla oznaczenia nauk innych niż nauki

¹ Za naukę indukcyjną uznaję taką „[...] w której zdanie, niebędące jej twierdzeniem pierwotnym, zostaje uznane za jej twierdzenie zarówno wtedy, gdy zostanie ono wywnioskowane z twierzeń poprzednio przyjętych w drodze dedukcji, jak też, niekiedy przynajmniej, wtedy, gdy zostanie wywnioskowane w drodze indukcji. [...] Naukami indukcyjnymi są [...] zarówno nauki przyrodnicze, jak i nauki humanistyczne”: K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, Warszawa 1956, s. 178-179. Związki teologii z naukami indukcyjnymi (humanistycznymi) podkreślają m.in. Ks. Prof. Stanisław Kamiński, Ks. Prof. Wisław Przygoda. Por. np. S. Kamiński, *Światopogląd Religia Teologia. Zagadnienia filozoficzne i metodologiczne*, Lublin 1998, s. 131-132; W. Przygoda, *Model pastoralny*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 12, red. E. Ziemann, Lublin 2008, kol. 1488-1489.

² C.G. Hempel, *Filozofia nauk przyrodniczych*, przeł. B. Stanosz, Warszawa 2001, s. 173-175.

³ A. Bronk, *Pojęcie godności człowieka: uwagi metodologa*, w: *Antropologiczna pedagogika ogólna*, red. M. Nowak, P. Magier, I. Szewczak, Lublin 2010, s. 58.

przyrodnicze, „ogólnie mówiąc, jest to wiedza dotycząca tych działań lub ich wytworów, w których przejawiają się psychiczno-duchowe dyspozycje natury ludzkiej”⁴. Tego typu pojęcie nauk humanistycznych traktuję jako osadzone (uzasadnione) historycznie, ale też jako szerokie, a więc obejmujące również filozofię i nauki o religii. Ponadto przyjmuję, że teologia, choć jest specyficznym typem wiedzy, aspektowo bazuje na dorobku humanistyki i do tego aspektu odnoszę prezentowane w artykule uwagi (o czym wspomniałem wcześniej)⁵.

W tekście kolejno formułuję uwagi odnośnie do: terminu „model”, jego pojęć oraz funkcji, jakie kategoria ta pełni w naukach humanistycznych. W zakończeniu zbieram główne uwagi (wnioski), jakie zawierają wcześniejsze wywody.

1. Termin i pojęcie „model”

(1) Terminowi „model” przypisuje się rodowód łaciński. A. Brückner jako termin podstawowy dla niego wskazuje nazwę „*modullus*” oraz „*modus*” (znaczący: miara, nieokreślona bliżej lub właściwa ilość, odległość, rozmiar, sposób – także wnioskowania, tryb, lecz także rytm, melodię, ton w muzyce lub w mowie)⁶. Do języka polskiego „model” zapożyczony został prawdopodobnie już w XVI wieku za pośrednictwem języka włoskiego („*modello*”). Nazwa „model” zaliczana jest do tzw. europeizmów, czyli określeń używanych w różnych językach europejskich:

⁴ J. Herbut, *Nauki humanistyczne*, w: *Słownik terminów naukoznawczych: teoretyczne podstawy naukoznawstwa*, red. J. Herbut, P. Kawalec, Lublin 2009, s. 40.

⁵ „Jest ona teorią [teologia antropologiczna – przyp. P. M.], która powstała w trakcie dopełniania filozofii człowieka tezami z objawienia. W sposób dopełniający czerpie się również tezy z innych dyscyplin filozoficznych lub nawet z nauk pozafilozoficznych, dotyczących człowieka i jego zachowania. [...] teologia polityczna ma charakter nauki praktycznej albo stosowanej. Nie dąży ona do opisu lub teoretycznego wyjaśnienia treści objawienia. Chodzi jej o realizację i przedstawienie odpowiednich zasad. Zabiega o to, by zreformować ludzką egzystencję, i to nie w wymiarze prywatnym, lecz społecznym. Aby uzasadnić we dyrektywy i programy działania, posługuje się ona – obok objawienia – także filozofią praktyczną. Ponadto teologia polityczna sięga do ideologii i przyszłościowych wizji, zmierzających do rewolucji”; S. Kamiński, *Światopogląd Religia Teologia...*, dz. cyt., s. 131-132; „[...] istnieje [dla teologii pastoralnej – przyp. P. M.] konieczność sięgnięcia do nauk humanistycznych, m.in. socjologii, psychologii czy historii. We współpracy z nimi możliwe jest przeprowadzenie bardziej wnikliwej analizy socjalnych i psychologicznych uwarunkowań działalności zbawczej oraz pełniejsza identyfikacja Kościoła w realiach określonego miejsca i czasu”; A. Przybecki, *Pojęcie modelu duszpasterstwa w teologii pastoralnej*, „Teologia Praktyczna” 2008, t. 9, s. 129; por. także: J. Herbut, *Nauki humanistyczne...*, dz. cyt., s. 40-41.

⁶ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970, s. 343; M. Laeng, G. Avanzzini, *Vocabulaire de pedagogie moderne*, Paris 1974, s. 197; *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, Warszawa 1960, s. 520.

angielskie „*model*”, francuski „*modèle*”, niemieckie „*Modell*”, rosyjskie „*modél*”, czeskie „*model*”. W języku polskim określenie to tworzy szeroką rodzinę znaczeniową: „modelowy” (od XVIII wieku – w znaczeniu: wzorcowy); „modelować” (od XVIII wieku – w znaczeniu: kształtować, formować, wzorować się na kimś lub na czymś); „modelka” (XIX wiek – w znaczeniu: kobieta pozująca artystycznie); „modelarz” (od XIX wieku – w znaczeniu „człowiek sporządzający modele”); „modelarstwo” (od XX wieku – w znaczeniu czynności polegającej na sporządzaniu modeli, głównie maszyn); „modelacja” (XIX wiek – w znaczeniu modelowania); „modła” (od XVI wieku – w znaczeniu wzorzec, norma postępowania, sposób), moda (od XVII wieku – w znaczeniu sposobu ubierania się, postępowania); „modniś”/„modnisia” (od XVIII/XIX wieku mężczyzna/kobieta stosująca się do kaprysów mody); „modniarz” (od XIX wieku – w znaczeniu projektanta mody)⁷.

(2) Termin „model” używany jest zarówno w języku potocznym, jak i w języku naukowym. W języku potocznym przypisuje się mu następujące znaczenia: „1. Wzór, według którego coś jest wykonywane; też przedmiot będący zmniejszoną kopią jakiegoś oryginału [...]. 2. Osoba pozująca malarzowi lub rzeźbiarzowi. 3. Mężczyzna prezentujący ubiory na pokazach mody. 4. *Techn.*: a) makietą; b) przedmiot służący do sporządzania form odlewniczych⁸”; „[...] przedmiot obrany za wzór przy wykonywaniu czegoś⁹”; a także jako „typ” (ang. *standard*) lub nawet prostytutka. Rozumiany jest on także, jako: natchnienie, wzór, prototyp, imitacja, prezydent, fantom, globus, makietka, manekin, rodzaj, linia (samochodu), paradygmat, wzorzec, sposób, etos, kanon, standard, stereotyp, szablon, agregat, egzemplarz¹⁰; paradygmat, teoria, koncepcja, pojęcie, typ¹¹.

(3) Podobnie jak w języku potocznym również w nauce termin „model” jest wieloznaczny: używany jest na terenie wielu nauk przyjmując różne pojęcia (definicje). Oznaczać on może: archetyp, uproszczoną reprezentację lub analogię czegoś, reguły i normy społeczne¹².

A. Podsiad oraz Z. Więckowski termin „model” definiują jako: „1. Przedmiot odwzorowujący całość lub fragment rzeczywistości już istniejącej lub nieist-

⁷ K. Długosz-Kurczabowa, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2005, s. 357-358.

⁸ L. Drabik, A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, L. Wiśniakowska, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 2007, s. 455.

⁹ J. Herbut, *Model*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 12, Lublin 2008, kol. 1481.

¹⁰ *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych* PWN, red. M. Bańko, Warszawa 2005, s. 380.

¹¹ „Inną formą teorii w naukach humanistycznych jest model”: J. Majka, *Metodologia nauk humanistycznych*, Wrocław 1995, s. 104.

¹² M. Laeng, G. Avanzzini, *Vocabulaire...*, dz. cyt., s. 197-198.

niejącej (np. model wszechświata, model społeczeństwa w ujęciu utopistów), w poszczególnym przypadku – takiej rzeczywistości, która będzie stwarzana w działaniu. 2. *metod.*: A) *Model nominalny* (teoretyczny) – zbiór założeń upraszczających lub aksjomatów jakiejś nauki umożliwiający lub ułatwiający rozwiązanie jakiegoś szczegółowego problemu. B) *Model realny* (rzeczywisty). W zależności od celu, jaki stawia się modelowi, rozróżnia się: a) *model fizyczny* – układ U1 jakichś przedmiotów nazywa się modelem układu U2 rzeczy, zdarzeń, cech, stosunków; U2 jest wycinkiem rzeczywistości, rozpatrywanym przez naukę empiryczną budującą ów model pod istotnymi względami podobny do U2, po to, by na podstawie badania U1 ustalić cechy U2, ponieważ bezpośrednie poznanie U2 jest niemożliwe, trudne do przeprowadzenia, zbyt kosztowne itp.; b) *model eksperymentalny* – model fizyczny badany w eksperymencie; c) w naukach formalnych rolę modelu realnego pełni zbiór przedmiotów abstrakcyjnych, np.: funkcji, punktów, linii, płaszczyzn, liczb, tworzony dla rozwiązania jakiegoś problemu szczegółowego w obrębie któregoś z działów logiki lub matematyki. *Model heurystyczny* – hipotetyczny model realny lub nominalny celowo bardzo uproszczony, często konwencjonalny, budowany dla rozwiązania zadania badawczego. *Model dydaktyczny* – model realny lub nominalny konstruowany dla potrzeb nauczania lub popularyzacji z punktu widzenia zrozumiałości, przejrzystości, przyswajalności, a więc charakteryzujący się prostotą ograniczoną do najważniejszych elementów¹³.

J. Herbut termin „model” określa natomiast jako: „odwzorowanie uważanych za istotne elementów pewnego przedmiotu badań, polegające na jednoznacznym przyporządkowaniu tym elementom odpowiednich znaków [...]”¹⁴. Natomiast G. de Landsheere, za Bourdieu przez „model” rozumie „system relacji zachodzących między wybranymi (wyselekcjonowanymi), wyabstrahowanymi własnościami przedmiotów, wygenerowany świadomie i w sposób kontrolowany, jako rezultat deskrypcji, eksplikacji lub przewidywania”¹⁵.

J. Herbut, analizując kategorię modelu, wskazuje na jej podstawowe funkcje oraz typy. Do głównych funkcji modelu autor ten zalicza: 1) reprezentację rzeczywistości, do której się odnosi; 2) upraszczanie zagadnień teoretycznych lub praktycznych; 3) poznanie oznaczanej rzeczywistości; 4) ułatwianie rozumienia rzeczywistości. W związku z funkcjami mówić można o modelach

¹³ A. Podsiad, Z. Więckowski, *Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Warszawa 1983, kol. 221.

¹⁴ J. Herbut, *Model...*, dz. cyt., kol. 1481.

¹⁵ G. de Landsheere, *Dictionnaire de l'évaluation et de la recherches en education*, Paris 1979, s. 177.

heurystycznych oraz dydaktycznych; natomiast przyjmując kryterium „tworzywa” oraz sposobu reprezentowania rzeczywistości autor ten wyróżnia modele: „1. Modele graficzne: (1) obrazowe, schematyczno-obrazowe, całkowicie schematyczne. (2) Modele przedstawiające (opatrzone objaśnieniami ich znaków, np. linii krzywych, kwadratów itp.): diagramy, grafy. 2. Modele techniczne (trójwymiarowe przestrzenno-czasowe, reprezentacje materialno-energetyczne). (1) Modele fizyko-techniczne (np. globus, materiałowy model samochodu); dynamiczno-mechaniczne (np. planetarium, symulator lotu śmigłowca); elektro-mechaniczne (np. magnetyczna kula jako reprezentacja magnetycznego pola Ziemi); elektroniczne (np. protezy sterowane elektronicznie, modele działań komputerów). (2) Modele bio-, psycho- i socjotechniczne (np. doświadczenia farmakologiczne na zwierzętach, sondażowe badania opinii publicznej). 3. Modele semantyczno-scjentystyczne. Modele semantyczne składają się z systemu znaków i – podobnie jak modele przedstawiające – tylko wtedy coś komunikują, gdy przyjęta jest umowa wskazująca, do czego się odnoszą; takie modele ujmują ‘rzeczywistość’ z perspektywy wybranego języka z zachowaniem jego reguł i funkcji taksonomicznych”¹⁶.

2. Problemy dotyczące użycia kategorii model

Sądzę, że odwoływanie się w humanistyce oraz w teologii pastoralnej do konstruktów metodologicznego określanego jako „model”, spowodowane jest dwoma głównymi przyczynami. Po pierwsze związane jest z dążeniem do unaukowania wiedzy humanistycznej i teologicznej oraz, po drugie z brakiem (lub z trudnościami do) bezpośredniego dostępu poznawczego do własnego przedmiotu badań. Mówiąc inaczej, chodzi o aspiracje humanistów¹⁷ i teologów¹⁸ do uznania reprezentowanej przez nich wiedzy za (autonomiczną) naukę, czego elementem

¹⁶ J. Herbut, *Model*, w: *Słownik terminów naukoznawczych: teoretyczne podstawy naukoznawstwa*, red. J. Herbut, P. Kawalec, Lublin 2009, s. 34-35.

¹⁷ O problemie naukowego statusu pedagogiki, zob. A. Bronk, *Czy pedagogika jest nauką autonomiczną?*, w: *W trosce o integralne wychowanie*, red. M. Nowak, T. Ożóg, A. Rynio, Lublin 2003, s. 49-76.

¹⁸ „Do wypracowania modelu pastoralnego (w instytucjach teologiczno-pastoralnych) wykorzystuje się wyniki badań różnych nauk, m.in. teolog., hist., socjol., psychol., pedagog. [...] element kariologiczny zobowiązuje teologię pastoralną do korzystania z wyników badań empirycznych w celu obiektywnego poznania zjawiska, wydarzenia mającego związek z działalnością zbawczą Kościoła lub uwarunkowań społeczno-kulturowych analizowanej działalności zbawczej”: W. Przygoda, *Model...*, dz. cyt., kol. 1488.

jest (ma być) wykorzystywanie w badaniach humanistycznych i teologicznych naukowo uzasadnionych modeli zjawisk lub procesów. Wykorzystanie ich jest natomiast konieczne ze względu na to, że wiedza naukowa wymaga ogólności (jest ogólna, tj. teoretyczna) oraz, że zjawiska i procesy kulturowe i społeczne nie podlegają wprost poznaniu empirycznemu, są złożone i zmienne.

(4) Aspiracje do uznania określonej wiedzy za wiedzę naukową nie są oczywiście nowe oraz z wielu powodów są zrozumiałe. Termin „nauka” (jego pochodne, zwłaszcza przymiotnik „naukowy”) jest terminem o silnej konotacji wartościującej, przypisywanej mu (im) nie tylko w języku polskim, ale i językach obcych: łac. „*scientia*”, ang. „*science*”, fr. „*science*”, niem. „*das Wissenschaft*”. Mimo, że początków wartościującego użycia terminu „nauka” doszukiwać się można już w starożytności (terminem „*episteme*” oznaczano wiedzę ogólną, racjonalną, uzasadnioną, pewną i przeciwstawiano ją wiedzy niepewnej – potocznej, literackiej czy religijnej), popularyzacja wartościującego sposobu rozumienia „nauki” nastąpiła dzięki rozwojowi przyrodoznawstwa oraz dzięki rozwojowi naturalistycznej koncepcji nauki (pozytywizm, scjentyzm). „Nauką” oznaczać zaczęto wiedzę poddaną ostrym kryteriom weryfikowalności empirycznej oraz podlegającą opisowi matematycznemu, przy tym opozycyjną nie tylko względem religii, lecz także filozofii oraz badań i wiedzy humanistycznej¹⁹.

Nauce przypisywano nie tylko specyficzną wyróżnioną wartość poznawczą, lecz również istotne znaczenie kulturowe lub światopoglądowe. Już w ramach koncepcji klasycznej filozofię uznawano za centralny, kulturotwórczy element cywilizacji²⁰. Podobnie, mimo postulatów obiektywności i neutralności nauki, także przedstawiciele matematycznego przyrodoznawstwa wykorzystywali ją do celów światopoglądowych: zwalczania religii (chrześcijaństwa) oraz promocji ateizmu²¹.

---

¹⁹ W języku polskim nie odróżnia się terminologicznie nauki o wiedzy humanistycznej. Jak wiadomo w języku angielski termin „*science*” zarezerwowany jest dla nauk przyrodniczych, podczas gdy wiedzę humanistyczną określa się terminami „*humanities*”, „*study*” lub „*arts*”: por. np. A. Bronk, *Zrozumieć świat współczesny*, Lublin 1998, s. 205; J. Herbut, *Nauki humanistyczne...*, dz. cyt., s. 41.

²⁰ Maksymalizm był cechą nie tylko nauki uprawianej w modelu naturalistycznym. Również klasyczna koncepcja nauki zawiera tego typu przesłanie (filozofia stanowi podstawę kultury, życia społecznego), nie jest również obca koncepcji nauk humanistycznych sformułowanej przez Wilhelma Diltheya: por. A. Bronk, S. Majdański, *Klasycyzm filozofii klasycznej*, „Roczniki Filozoficzne” 1991-1992, nr 39-40, z.1, s. 369-391; S. Kamiński, *Nauka i metoda...*, dz. cyt., s. 148-150.

²¹ Początki ostrej opozycji między religią a nauką sięgają okresu racjonalizmu francuskiego, a zwłaszcza działalnością Denisa Diderota, Juliana Offraya de Mettrie, Paula Henriego Holbacha. Wówczas zaczęto uznawać, że nauka jest nie do pogodzenia z religią (chrześcijaństwem). Notabene krytyka religii oraz humanistyki z pozycji naturalistycznej koncepcji nauki doczekała się zdecydowanej odpowiedzi

(5) Uznanie naukowego charakteru określonej wiedzy wiąże się nie tylko z korzyściami poznawczymi lub praktycznymi, ale też ze specyficznymi konsekwencjami (obarczone jest istotnymi problemami), które mogą być uznawane za niekorzystne z pewnego punktu widzenia. W odniesieniu do prezentowanych w artykule treści chodzi o relację nauki do wiary (w naszym kręgu kulturowym zwłaszcza do chrześcijaństwa: katolicyzmu, protestantyzmu) oraz o generowane przez tę relację trudności poznawcze (np. prawdziwość badań naukowych lub problem racjonalnego uzasadnienia religii) i praktyczne (np. moralna ocena aplikacji odkryć naukowych na praktykę)²².

Próba rozwiązania dylematu korzyści/trudności płynących z unaukowania określonej wiedzy zmuszają do odpowiedzi na pytanie: czym (w istocie) jest nauka? oraz konsekwentnie wymuszają uwzględnienie (uznanie) różnych koncepcji nauki, w tym koncepcji nieklasycznych.

(6) Termin „nauka” nie posiada jednego pojęcia (definicji). Metodologowie wskazują, że nazwa ta jest jedną z trudniejszych do zdefiniowania. Chodzi przede wszystkim o to, że jest ona używana zarówno potocznie, jak i technicznie (specjalistycznie). Może oznaczać specyficzny sposób postępowania poznawczego, jego efekt lub dziedzinę kultury. Określenie jej istoty zależne jest od koncepcji nauki, jaką przyjmujemy, oraz uwikłane jest w historyczne zmiany, jakim każda z koncepcji nauki podlegała²³.

M. A. Krąpiec do głównych koncepcji nauki zalicza: koncepcję obiektywistyczną (platońsko-arystotelesowską), koncepcję subiektywizującą (kantowską) oraz koncepcję sensualistyczną (comteowską)²⁴.

W ramach koncepcji obiektywistycznej poznanie naukowe traktowane jest jako kontynuacja poznania zdroworozsądkowego. Ma ono charakter (potencjalnie) obiektywny. Dąży do przyczynowego, celowego, jakościowego i ogólnego (teoretycznego) opisu oraz wyjaśnienia rzeczywistości. Naukę określają: genetyczny empiryzm, intelektualizm oraz metodologiczny racjonalizm.

dopiero na przełomie XIX i XX wieku. W odniesieniu do religii problem ten podjął Leon XIII (Encyklika *Aeterni Patris. O filozofii chrześcijańskiej* 1879) oraz Pius XII (Encyklika *Humani Generis* 1950), którzy wyraźnie dążyli do pogodzenia przyrodoznawstwa z Objawieniem chrześcijańskim. Jako dogodną, teoretyczną płaszczyznę dialogu w tym zakresie uznano tomizm, zob. O. Pedersen, *Konflikt czy symbioza? Z dziejów relacji między nauką a teologią*, przeł. W. Skoczny, Tarnów 1997, s. 259.

²² Zob. A. Bronk, *Zrozumieć świat współczesny*, Lublin 1998, s. 205-206.

²³ M. Walczak, *Racjonalność nauki. Problemy, koncepcje, argumenty*, Lublin 2006, s. 23.

²⁴ W dalszej części korzystam z: M. A. Krąpiec, *Filozofia nauki*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 3, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2002, s. 480-490.

Rozwój subiektywizującej koncepcji nauki motywowany był rozwojem przyrodoznawstwa oraz poznawczymi niedostatkami w wyjaśnianiu rzeczywistości przyrodniczej, jakie generowało podejście jakościowe. W jej ramach obok celu poznawczego, nauce przypisuje się cel praktyczny (opanowanie przyrody). Poznawcza wartość nauki zależy nie tyle od przedmiotu badań, co od własności umysłu, natomiast przedmiotem poznania naukowego nie jest istota rzeczy, lecz jej fenomeny.

W ramach sensualistycznej koncepcji nauki uznaje się natomiast, że przedmiotem poznania naukowego są fakty. Celem nauki nie są odpowiedzi dotyczące przyczyn, lecz opis statycznych i dynamicznych związków, jakie zachodzą między faktami, a ponadto przewidywanie i kreowanie ich pożądaných stanów. Wiedza naukowa jest efektem kumulowania opisów, powstaje w wyniku indukcji. Opisy faktów wyrażone być powinny w języku matematyki, natomiast rzetelność tez naukowych weryfikowana jest dzięki metodzie empirycznej. Wzorem nauki pozostaje fizyka, opisująca rzeczywistość przyrodniczą przy pomocy języka matematyki.

Charakteryzując historycznie wyodrębnione koncepcje nauki, nie sposób pominąć współczesnych prób wyjaśnienia natury nauki. Chodzi zwłaszcza o poglądy K. Poppera oraz o postulaty formułowane pod adresem nauki na terenie postmodernizmu²⁵. Zrywają one z ekskluzywnym, maksymalistycznym, obiektywnym rozumieniem nauki, traktując ją jako zbiór czasowo i konwencjonalnie uznawanych hipotez o świecie: fallibilizm, hipotetyzm, falsyfikacjonizm u K. Poppera; antyscjentyzm, antyuniwersalizm, antyfundamentalizm, postawa nantymetafizyczna w postmodernizmie. Wydaje się, że w tych ujęciach batalia o „naukowość” określonego typu wiedzy lub poznania traci swą podstawę i znaczenie (przynajmniej w postmodernizmie), gdyż naukę traktuje się tu jako jeden z wielu, równoprawnych „opowieści o świecie”. Dyskredytacja i relatywizacja nauki widoczna jest zwłaszcza w postmodernizmie, gdzie każdy typ poznania aspirujący do obiektywnego opisu i wyjaśnienia rzeczywistości uznawany jest za formę totalitaryzmu. Krytyka nauki dotyczy zwłaszcza tych jej koncepcji i typów, które rościły (roszczyć) sobie prawo do prawdziwości, pewności i tworzenia wielkich syntez (metanarracji). Do tej grupy zaliczana jest chociażby naturalistyczna koncepcja nauki oraz filozofia (antyscjentyzm, postawa antyfilozoficzna,

---

²⁵ Niekiedy nazywane są one „orientacjami antymetodologicznymi”: por. M. Nowak, *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008, s. 145-146.

postawa antymetafizyczna)²⁶. Krytyka obiektywistycznych ujęć nie ominęła także chrześcijaństwa, które przez wielki określało kanony społeczne i kulturowe Europy, narzucając własne modele etyczne i poznawcze²⁷.

W paradygmacie postmodernistycznym (antymetodologicznym, poliparadygmatycznym) trudno usankcjonować wymaganie, by na terenie humanistyki stosować naukowo uzasadnione modele. Każdy sposób reprezentowania rzeczywistości jest dopuszczalny i akceptowany. Nie jest istotna ich geneza i uzasadnienie. Każdy podmiot ma prawo do przyjęcia takiej interpretacji rzeczywistości, którą subiektywnie uznaje za słuszną, bliską mu. Poznanie nie jest tu traktowane jako odzwierciedlanie rzeczywistości, lecz jako jej kreowanie. Wartością nie jest precyzja lub ścisłość, lecz wielość i różnorodność projektów (modeli) rzeczywistości.

(7) Przechodząc na poziom szczegółowych problemów metodologicznych, za fundamentalne uznać należy zagadnienie merytorycznego uzasadnienia potrzeby zastosowania modeli w badaniach naukowych. Odnosi się ono (jak sądzę) do dwóch aspektów: poznawczego oraz poza poznawczego (praktycznego). W aspekcie poznawczym obejmuje ono dwa problemy: braku bezpośredniego dostępu badacza do zjawisk będących przedmiotem badań nauk humanistycznych (społecznych) oraz problemu potrzeby i możliwości formułowania w humanistyce twierdzeń ogólnych. W aspekcie poza poznawczym (praktycznym) chodzi o wartościujące i postulatywne użycie modeli w naukach humanistycznych.

(7.1) Jak wspomniałem, zastosowanie w badaniach humanistycznych modeli wymuszone jest brakiem bezpośredniego (empirycznego) dostępu naukowców do badanych zjawisk. Chodzi o to, że przedmiotem badań prowadzonych na ich terenie nie są zazwyczaj fizyczne: zjawiska, procesy lub stany. Badane w ich ramach przedmioty są wytworami kulturowymi lub psychicznymi, a ponadto są one wielorako złożone, zmienne, dynamiczne i w różnorodny sposób uwarunkowane. Niejednokrotnie też zjawiska, stanowiące przedmiot badań humanistycznych, są kreowane aktualnie, istnieją w momencie ich realizacji, nie istnieją niezależnie od człowieka (w tym sensie nie są obiektywnie) i nie podlegają stałym regułom (prawom) strukturalnym lub funkcjonalnym (problem nie nomotetyczności, idiograficzności badań humanistycznych). Ponadto

---

²⁶ A. Bronk, *Zrozumieć świat...*, dz. cyt., s. 51-69.

²⁷ Tamże, s. 44; zob. także: *Postmodernizm. Wyzwanie dla chrześcijaństwa*, red. Z. Sarelo, Poznań 1995.

zjawiska humanistyczne są często wytworami określonych teorii (koncepcji), a przynajmniej ich poznanie i rozumienie jest teoretycznie warunkowane. Ich identyfikacja, definiowanie zależne jest od zaplecza teoretycznego, w ramach którego funkcjonują²⁸.

Próba rozwiązania tej epistemicznej trudności jest zastosowanie w badaniach humanistycznych, fizycznych lub koncepcyjnych (definicyjnych, inferencyjnych) reprezentacji badanych przedmiotów, czyli wskaźników²⁹. Są one empirycznie uchwytnymi elementami badanych zjawisk, ich własnościami, skutkami lub uwarunkowaniami. Stanowią one mogą podstawę do wygenerowania modelu określonego przedmiotu badań (mogą być jego elementem). Jednak zawsze modele stanowią jedynie odzwierciedlenie rzeczywistości, nie są z nią tożsame, a co więcej upraszczają ją i interpretują³⁰.

(7.2) Inną istotną przyczyną użycia modeli w naukach humanistycznych jest konieczność generowania w nauce twierdzeń ogólnych. Zdolność do wypracowania tego typu twierdzeń uznawana jest za wskaźnik dojrzałości nauki, a nawet warunek naukowości. Z definicji nauka zmierza do opracowania wiedzy ogólnej w postaci teorii, koncepcji, pojęć, modeli. Problemem jednak jest odpowiedź na pytanie, na mocy czego model jest konstruowany oraz co go uzasadnia. Najprościej powiedzieć można, że jest to rzeczywistość (a dokładniej analogia lub izomorficzność – czyli podobieństwo strukturalne i funkcjonalne – modelu względem rzeczywistości³¹). Przy czym w przypadku humanistyki odpowiedź ta nie jest już wcale tak oczywista – o czym pisałem wyżej – gdyż trudno tu mówić o (prostej) empirycznej weryfikowalności lub falsyfikowalności modelu (problem poznawczej dostępności przedmiotu badań humanistyki).

Ponadto model stanowi nie tylko zbiór empirycznie zarejestrowanych elementów, lecz posiada także elementy wprowadzone w jego strukturę przez teorię (koncepcję), w ramach której jest budowany. Niejednokrotnie zawiera także treści kulturowe lub światopoglądowe. Mimo że humaniści na wzór przedstawicieli nauk przyrodniczych preferują uznawane za uzasadnione (obiektywne) modele naukowe oraz deklaratywnie unikają wprowadzania na

---

²⁸ Zob. S. Kamiński, *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Lublin 1992, s. 148-150; W. Dilthey, *Powstanie hermeneutyki*, w: tenże, *Pisma estetyczne*, przeł. K. Krzemieniowa, Warszawa 1982, s. 290-311.

²⁹ Por. M. Łobocki, *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*, Kraków 2009, s. 141-150.

³⁰ Por. A. Przybecki, *Pojęcie...*, dz. cyt., s. 133-134.

³¹ Por. S. Nowak, *Metodologia badań społecznych*, Warszawa 2008, s. 444; W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1992, s. 127.

teren humanistyki (pedagogiki, teologii pastoralnej) wiedzy potocznej, a wraz z nią potocznych lub pozanaukowych modeli rzeczywistości, faktycznie wiedzą i modelami nienaukowymi się posługują. Wykorzystywane są przez nich chociażby modele formułowane przez różnego rodzaju autorytety kulturowe, religijne (np. Magisterium Kościoła) lub określane są na podstawie praktyki edukacyjnej lub duszpasterskiej³².

Analiza funkcji modelu w naukach humanistycznych w kontekście konieczności generowania uogólnień uświadamia jeszcze jeden problem, a mianowicie jego aspektowy i interpretacyjny charakter. Modele formułowane są zawsze na terenie określonej nauki, koncepcji lub paradygmatu naukowego. Są przez nie warunkowane i uzasadniane. Naiwnym wydaje się myślenie, w ramach którego modele pojmowane są jako całościowe, uniwersalne, obiektywne i niezaangażowane teoretycznie (oraz kulturowo bądź światopoglądowo) reprezentacje badanej rzeczywistości³³.

(7.3) Zwróćmy na koniec uwagę, że model funkcjonuje w naukach humanistycznych nie tylko jako kategoria opisowa, lecz także jako kategoria normatywna i wartościująca. Nie tylko reprezentuje (opisuje) pewien przedmiot, lecz równocześnie zawiera treści oceniające i postulatyczne względem niego³⁴. Funkcje te, choć akceptowane, a nawet pożądane na terenie humanistyki, pociągają za sobą specyficzne niedogodności. Po pierwsze trudno jest (w prosty sposób) uzasadnić normatywny charakter modelu; po drugie generują one możliwość pomyłki, braku rozróżnienia między poznawczym a praktycznym funkcjonowaniem modelu.

Pierwszy aspekt wpisuje się w szerszą dyskusję dotyczącą normatywności (lub jej braku) nauki. Co prawda klasycy metodologii nauk humanistycznych (Wilhelm Dilthey) bronią normatywności kategorii humanistycznych,

³² „[...] rozróżnia się modele teoretyczne (np. teologii pastoralnej, parafii) i modele praktyczne (np. duszpasterstwa rodzin, dzieci, młodzieży). Wymienia się także modele ogólnie wskazane przez Magisterium Kościoła (np. różnorodnych gremiów doradczych Kościoła lokalnego) i oddolnie ukształtowane (np. grup terapeutycznych czy kapłańskich), nadto modele indywidualnej działalności pastoralnej (np. działalności proboszcza, duszpasterza chorych) i działalności pastoralnej wspólnotowej (np. parafii misyjnej lub współpracy prezbiterów w dekanacie)”: A. Przybecki, *Pojęcie...*, dz. cyt., s. 133.

³³ „M. p. [modele pastoralne] nie mają charakteru uniwersalnego i podlegają czynnikom czasoprzestrzennym, m.in. zmianom społeczno-kulturowym oraz rozwojowi myśli teologicznej i wymagają także ciągłej aktualizacji ich zastosowania w duszpasterstwie Kościołów lokalnych”: W. Przygoda, *Model...*, dz. cyt., kol. 1487.

³⁴ A. Przybecki, *Pojęcie...*, dz. cyt., s. 133.

niemniej w naturalistycznej koncepcji nauki wartościowanie uznawane jest za postępowanie nienaukowe. Łączone jest ono z projekcją na teren nauki indywidualnych preferencji i emocji, zaś zdania wartościujące za pozbawione sensu poznawczego³⁵.

Niezależnie od przytoczonej dyskusji problem stanowić może odróżnianie od siebie terminów, zdań lub modeli o charakterze opisowym i normatywnym. Sytuacja jest tym trudniejsza, że normatywność nie zawsze jest deklarowana, a ponadto bywa, że treści normatywne formułowane są pod postacią zdań opisowych (są krypto normatywne). Rozróżnianie opisowego i normatywnego użycia terminów, zdań czy modeli jest ważna nie tylko poznawczo, ale i praktycznie. Istotna jest bowiem świadomość, czy w danym momencie opisujemy i wyjaśniamy rzeczywistość, czy ją projektujemy. Brak uwzględniania tego rozróżnienia prowadzić może do życzeniowości, a nawet ideologizacji humanistyki, zagrożenia, które, jak pokazała historia, jest realne³⁶.

***

W efekcie wydaje się, że sformułować można następujące wnioski, podsumowujące przytoczone wcześniej analizy, dotyczące interesującej nas kategorii: 1) termin „model” jest wieloznaczny (na terenie nauk humanistycznych, podobnie jak języku potocznym nie posiada jednej definicji), a przez to jest niekryterialny; 2) rozumienie „modelu” uzależnione jest zarówno od typu nauki (lub koncepcji nauki) oraz teorii badanego przedmiotu, w ramach której jest on używany; 3) do głównych typów pojęć „modelu”, bazujących na kryterium funkcji, jakie te pojęcia pełnią, należą: pojęcia poznawcze (reprezentacyjne, heurystyczne) oraz praktyczne (normatywno-postulatywne); 4) użycie kategorii modelu dla celów badawczych jest uproszczoną (aspektową) formą reprezentacji przedmiotu badań; 5) w przypadku nauk humanistycznych posługiwanie się modelami jest (często) koniczne ze względu na brak bezpośredniego

---

³⁵ Zob. P. Magjer, *Pedagogiczne podstawy wychowania*, w: *Pedagogika rodziny. Podejście systemowe*, t. 2: *Wychowanie rodzinne*, red. M. Marczewski i inni, Gdańsk 2017, s. 135-137.

³⁶ „Do swoistości nauk humanistycznych należy m.in. to, że są one w większym stopniu wrażliwe na oddziaływanie ideologiczne niż nauki przyrodnicze. Pedagogika od początku jej powstania była terenem walki ideologicznej i pewnie tak już pozostanie. [...] Wpływ czynników ideologicznych jest szczególnie widoczny przy wyborze celów wychowania (teleologia pedagogiczna): A. Bronk, *Czy pedagogika jest nauką...*, dz. cyt., s. 66-67.

poznawczego dostępu do przedmiotu badań; 6) wygenerowanie (i uzasadnienie) modelu poznawczego (pełniącego funkcje poznawcze) jest efektem (opiera się na) uprzedniego opisu (jak?) i wyjaśnienia (dlaczego?) przedmiotu badań, lecz również przewidywania jego funkcji lub struktury i ich możliwych zmian; 7) problematyczne pozostaje uzasadnienie modelu praktycznego (pełniącego funkcje praktyczne) i jego relacja względem opisowych i wyjaśniających funkcji modelu.

Streszczenie

Artykuł podejmuje problematykę metodologiczną. Zawiera on analizy dotyczące kategorii modelu, przeprowadzone w aspekcie jego genezy oraz zastosowania w wybranych naukach humanistycznych, zwłaszcza w pedagogice i (aspektowo w) teologii pastoralnej. Zawiera informacje dotyczące etymologii i definiowania terminu „model”; jego pojmowania w różnych koncepcjach nauki (klasycznych i współczesnych); konsekwencji i problemów poznawczych oraz praktycznych, jakie powoduje jego zastosowanie w badaniach humanistycznych. Artykuł nie jest systematycznym wykładem metodologicznej koncepcji modelu, lecz zbiorem elementarnych uwag dotyczących podjętego przedmiotu.

Słowa kluczowe: model, nauka, naturalistyczna koncepcja nauki, nauki humanistyczne

Summary

This article explores methodological issues. It contains analyses regarding the “model” category, conducted in terms of its genesis and application in selected humanities, especially in pedagogy and (aspectually) in pastoral theology. It includes information concerning the etymology and definitions of the term “model”; its understanding in different concepts of science (traditional and modern); and the practical and cognitive problems and consequences of its application in the humanities. The article is not a systematic presentation of the methodological concept of the model, but more a set of basic reflections on the explored subject.

Key words: model, science, naturalistic concept of science, humanities

Bibliografia

- Ajdukiewicz K., *Logika pragmatyczna*, Warszawa 1956.
- Bronk A., *Czy pedagogika jest nauką autonomiczną?*, w: *W trosce o integralne wychowanie*, red. M. Nowak, T. Ożóg, A. Rynio, Lublin 2003, s. 49-76.
- Bronk A., Majdański S., *Klasyczność filozofii klasycznej*, „Roczniki Filozoficzne” 1991-1992, nr 39-40, z.1, s. 369-391.
- Bronk A., *Pojęcie godności człowieka: uwagi metodologa*, w: *Antropologiczna pedagogika ogólna*, red. M. Nowak, P. Magier, I. Szewczak, Lublin 2010, s. 57-74.
- Bronk A., *Zrozumieć świat współczesny*, Lublin 1998.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970.
- Dilthey W., *Powstanie hermeneutyki*, w: tenże, *Pisma estetyczne*, przeł. K. Krzemieniowa, Warszawa 1982, s. 290-311.
- Długosz-Kurczabowa K., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2005.
- Drabik L., Kubiak-Sokół A., Sobol E., Wiśniakowska L., *Słownik języka polskiego*, Warszawa 2007.
- Hempel C.G., *Filozofia nauk przyrodniczych*, przeł. B. Stanosz, Warszawa 2001.
- Herbut J., *Model*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 12, Lublin 2008, kol. 1481.
- Herbut J., *Model*, w: *Słownik terminów naukoznawczych: teoretyczne podstawy naukoznawstwa*, red. J. Herbut, P. Kawalec, Lublin 2009, s. 34-35.
- Herbut J., *Nauki humanistyczne*, w: *Słownik terminów naukoznawczych: teoretyczne podstawy naukoznawstwa*, red. J. Herbut, P. Kawalec, Lublin 2009, s. 40-41.
- Kamiński S., *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Lublin 1992.
- Kamiński S., *Światopogląd Religia Teologia. Zagadnienia filozoficzne i metodologiczne*, Lublin 1998.
- Krąpiec M.A., *Filozofia nauki*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 3, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2002, s. 480-490.
- Laeng M., Avanzzini G., *Vocabulaire de pedagogie moderne*, Paris: Edition du Centurion 1974.
- Landsheere G. de, *Dictionnaire de l'evaluation et de la recherches en education*, Paris: Presses Universitaires de France 1979.
- Łobocki M., *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*, Kraków 2009.
- Magier P., *Pedagogiczne podstawy wychowania*, w: *Pedagogika rodziny. Podejście systemowe. T. 2: Wychowanie rodzinne*, red. M. Marczewski i inni, Gdańsk 2017, s. 131-148.
- Majka J., *Metodologia nauk humanistycznych*, Wrocław 1995.
- Nowak M., *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008.
- Nowak S., *Metodologia badań społecznych*, Warszawa 2008.

- Okoń W., *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1992.
- Pedersen O., *Konflikt czy symbioza? Z dziejów relacji między nauką a teologią*, przeł. W. Skoczny, Tarnów 1997.
- Podsiad A., Więckowski Z., *Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Warszawa 1983.
- Postmoderniam. Wyzwanie dla chrześcijaństwa*, red. Z. Sareło, Poznań 1995.
- Przybecki A., *Pojęcie modelu duszpasterstwa w teologii pastoralnej*, „Teologia Praktyczna” 2008, t. 9, s. 127-136.
- Przygoda W., *Model pastoralny*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 12, red. E. Ziemann, Lublin 2008, kol. 1487-1489.
- Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia Warszawa 1960.
- Walczak M., *Racjonalność nauki. Problemy, koncepcje, argumenty*, Lublin 2006.
- Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych PWN*, red. M. Bańko, Warszawa 2005.

Biogram

Piotr Magier, doktor nauk społecznych w zakresie pedagogiki, zatrudniony na stanowisku asystenta w Katedrze Pedagogiki Ogólnej Instytutu Pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie; dorobek naukowy obejmuje około 60 artykułów, dwie publikacje zwarte: *Esej postantypedagogiczny* (2016) i *Metateoria pedagogiki chrześcijańskiej* (2019) oraz współredakcję naukową dwóch prac zbiorowych: *Antropologiczna pedagogika ogólna* (2010) i *Przedszkolaki idą do szkoły. Diagnoza gotowości szkolnej dzieci pięcioletnich i sześcioletnich radomskich przedszkoli* (2012); zainteresowania badawcze autora obejmują zagadnienia z zakresu pedagogiki ogólnej, metodologii badań pedagogicznych, teorii wychowania. E-mail: piotr.magier@kul.lublin.pl.